

О. Б. Андруїв,

Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ ДАВНОМИНУЛОГО ЧАСУ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ ЛІНИ КОСТЕНКО «ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО САМАШЕДШОГО»)

У статті розглядається проблема поліфункціональності форм давноминулого часу в художніх текстах сучасної української літературної мови. Аналіз низки семантичних та стилістичних функцій зазначеної грами проводиться на матеріалі тексту роману Ліни Костенко «Записки українського самашедшого». У дослідженні наведено 10 випадків вживання форм давноминулого часу, які виступають у п'яти різних функціях: ретроспективної актуалізації, позначення нового тематичного блоку, контрфактичній, неактуального минулого, незавершеної минулої ситуації. Пропонується вирішення проблеми їх розмежування за допомогою точки відліку та аспектуальних характеристик дієслова.

Ключові слова: давноминулий час, ретроспективна актуалізація, новий тематичний блок, контрфактичність.

В статье рассматривается проблема полифункциональности форм давнепрошедшего времени в художественных текстах современного украинского литературного языка. Анализ ряда семантических и стилистических функций рассматриваемой граммы проводится на материале текста романа Лины Костенко «Записки украинского самашедшого». В работе приводятся десять случаев употребления форм давнепрошедшего времени, которые проявляются в пяти разных функциях: ретроспективной актуализации, топикализации, функции выражения контрфактического условия, выражения результата актуального в прошлом, обозначения незавершённой ситуации в прошлом. Проблему их дифференциации предлагается решить с помощью точки отсчета и аспектуальных характеристик глагола.

Ключевые слова: давнепрошедшее время, ретроспективная актуализация, топикализация, контрфактичность.

The article deals with the problem of polyfunctioning of the pluperfect forms in the modern Ukrainian literary artistic texts. The analysis of the semantic and stylistic set of the functions of the mentioned grammeme is carried out on the basis of the text of Lina Kostenko's novel «Zapysky ukrains'koho samashedshoho» («Notes by the Ukrainian Lunatic»). In the text there are given 10 cases of the usage of pluperfect forms, which represent five different functions, such as: retrospective actualization, denotation of the new thematic block, counterfactual function, the function of the expression of the action, which was actual in the past but has not been actual since then; and the expression of the action which has not been realized in the past. We suggest solving the problem of differentiation of these functions with usage of the starting point and the aspectual characteristics of the verb.

The pluperfect tense in Ukrainian language is considered to be a relative form of action expressing, i.e. the action expressed with the help of pluperfect correlates not with the moment of speech but with a preceding action. Despite its vague nature, this tense form performs a chain of semantic and stylistic functions that guarantee its activity in Ukrainian language. Therefore, the actuality of this given study is motivated by the need of investigation of the usage of pluperfect tense in artistic texts for the determination of its semantic peculiarities and the ascertainment of its dominating function.

Keywords: pluperfect, retrospective actualization, new thematic block, counterfactuality.

В українському мовознавстві давноминулий час традиційно розглядається як відносний, тобто як форма, якою виражається дія, що співвідноситься не з моментом мовлення, а з іншою дією, яка йому передувала [11, с. 259; 2, с. 144–145]. Проте, незважаючи на свій неоднозначний характер, цей часовий показник виконує в українській мові низку семантичних та стилістичних функцій, які забезпечують його активність у сучасній мові. У нашому дослідженні ми спираємось, зокрема, на положення, висловлені в статті Л.Попович «Граматичні та семантичні функції плюсквамперфекта в сучасній українській мові», яка визначає такі функції давноминулого часу [10, с. 656]:

- таксисна;
- позначення актуального в минулому результату дії;
- позначення незавершеної минулої ситуації;
- позначення результату передминулої дії, що перестав бути актуальним у момент мовлення внаслідок здійснення іншої минулої дії, яка скасувала результат попередньої, вираженої давноминулим;
- функція ретроспективної актуалізації;
- позначення початку нового тематичного блоку;
- введення дигресії;
- контрфактична функція.

Вияв семантично-стилістичної поліфункціональності форм давноминулого часу у романі Л.Костенко «Записки українського самашедшого» становить **предмет** нашого дослідження.

Метою роботи є аналіз використання форм давноминулого часу, які у тексті роману Л.Костенко «Записки українського самашедшого» виступають у різних функціях.

Актуальність теми мотивована потребою дослідження вживання давноминулого часу в художніх текстах для вияву його семантичних особливостей та встановлення його домінуючої функції.

У романі Л.Костенко «Записки українського самашедшого» нами зафіксовано 10 випадків вживання форм давноминулого часу, які виступають в таких функціях:

1. Ретроспективна актуалізація

Функція ретроспективної актуалізації (в науковій літературі її прийнято визначати як «ретроспективне зрушення» [7; 6; 4] випливає з того, що значення давноминулого не обов'язково виникає в мові, складаючись із незалежних одне від одного таксисного і темпорального блоків; воно може мислитись як результат додаткової зміни вже існуючої ситуації, її, так би мовити, ретроспективізації. Показники ретроспективізації виявляються відносно події, часова співвіднесеність яких вже визначена. Її функція полягає не в розміщенні дії на часовій осі, а в зміні її існуючої локалізації по ці й же осі назад [7, с. 74].

Л. Попович вважає, що така функція грами полягає в наближенні мовця до вираженої давноминулим часом семантичної зони шляхом умовного перенесення в референтну точку минулого, з якої ситуація подається великим планом [10, с. 665]. Така зміна перспективи характерна для дискурсу спогадів, сповіді тощо, що є характерним і для тексту нашого дослідження (1), (2), оскільки за жанровою стилістикою «Записки українського самашедшого» – мікс художньої літератури, внутрішніх щоденників, сучасного літописання і публіцистики [13, с. 416].

1) *Ще один скандал. Сказати б, езотеричний. Виявляється, керманічі нашої держави є членами якогось ордену. Поповзли чутки, що вони масони. Суспільство розхвилювалося, хтось навіть пригадав тамплієрів, що були окопалися у православному монастирі, а їхній пріор спирався на меч.*

2) *Ну, дяка Богу, слово знайдене. Бо геть були заплуталися на переході від соціалізму до демократії, ніяк не могли знайти відповідної форми звертання.*

Приклад (1) ілюструє спогади головного героя про публічну й резонансну заяву одного з депутатів парламенту, що 300 вищих керівників держави є масонами [14]; віднесеність подій у часи тамплієрів переміщує це висловлювання назад по часовій осі, у сферу надминулого.

Що стосується прикладу (2), то у цьому контексті досліджувана грамема виражає події минулого, які за своєю часовою протяжністю не були одномоментними, але тривалими, навіть більше, відомий результат цієї дії – слово знайдене, що й вказує на ретроспективну актуалізацію.

2. Функція позначення нового тематичного блоку

З ретроспективною актуалізацією пов'язана дискурсивна функція позначення нового тематичного блоку. Таку функцію плюсквамперфект може виконувати в різних типах складних, а також простих речень, які розташовані на початку нової текстової одиниці (розділу) або в кінці абзацу, яким започатковується новий тематичний блок, – тобто в зонах фокусування уваги читача [10, с. 666]. В уривку (3) авторка посилює семантику очікування чогось значущого й довгоочікуваного, використовуючи низку простих речень, серед яких предикати перших двох виражені формами давноминулого часу. І хоча третє речення не може слугувати прикладом використання форм давноминулого, два попередні речення надають йому значення віддаленості від моменту мовлення. Вживання давноминулого в реченні на початку нового абзацу відносить всю послідовність ситуацій до плану неактуального минулого.

3) *А я уже був подумав.*

4) *Мені уже був причувся «День гніву». Я вже ладен був кинутись у вир подій. Але події не завирували. Захлинулись у нерішучості й резигнаціях. Як завжди.*

3. Контрфактична функція

У романі давноминулий час виконує функцію, пов'язану з моделюванням паралельної до дійсності ситуації. В.О.Плунгян визначає її як контрфактичну. Під контрфактичністю він розуміє уявлення про те, що певна ситуація (зі свідчень того, хто говорить), яка не мала місця в реальному світі, в якомусь «альтернативному» могла відбутися; таким чином контрфактичність означає ймовірність, яка суперечить фактам [8, с. 274]. Тут виникає питання, чому саме форма давноминулого часу вживається для побудови контрфактичної умови. Ю.Панова, інтерпретуючи положення Ö. Dahl, стверджує, що початок застосування форм давноминулого часу в досліджуваній функції пов'язано з тим, що перфектні форми, які використовуються для маркування ірреальних ситуацій, можуть відноситись не тільки до минулого, але й до теперішнього і навіть майбутнього часу. Таким чином, одна й та сама конструкція може позначати нездійснену дію як в минулому, так і в майбутньому, про здійснення якої нам нічого невідомо. Щоб уникнути неоднозначної модальної інтерпретації конструкції, позначених такими формами, мова використовує форму давноминулого часу [3, с. 348] (5), (6).

5) *Де ж поділась та найніжніша дівчинка, яку я колись поцілував у наметі? – Якби знав, був би не одружився, – в'їдливо сказала вона. – Прийми мої співчуття.*

6) *Якби я знав, був би давно повісився, і вона б мене любила ще більше.*

У прикладі (5) розрізняємо традиційне контрфактичне значення давноминулого з контрфактичним наслідком (ми не володіємо даром передбачення, тому ця альтернатива реальності приречена на нездійсненність, а у співвідношенні з давноминулим часом це висловлювання набуває значення контрфактичності). У випадку з реченням (6) до контрфактичного значення давноминулого часу додається семантика алогічності (кохання є прерогативою живих людей).

4. Функція позначення актуального в минулому результату дії

Між моментом мовлення та планом минулого, позначеного формами досліджуваної грамеми, лежить часова зона, яка їх розмежує, не допускаючи, щоб вони якимось чином перетнулися, внаслідок чого плюсквамперфект маркований семою дистанційності, яка реалізується незалежно від таксисної функції. Саме на відокремленості семантичної зони, представленої давноминулим від часу мовлення, засновується функція позначення результату дії, що перестав бути актуальним у момент мовлення [10, с. 661]. У прикладі (7) автор експліцитно вказує в тексті на неактуальність, виражену давноминулим часом події, відносячи її у сферу первісного світорозуміння дійсності – міфологію.

7) *Одружився б всі ми одружуємось. Хоч на чортовій сестрі, – як казав Шевченко, – аби не одурити в самотності. Навіть брат Прометей був ускочив, взяв за жінку Пандору.*

8) *Вони вже були прогоріли на українській літературі, і тепер їм потрібні гарантії, що видання не буде збитковим.*

Давноминулий час, який виступає в реченнях з семантикою завершеної дії (неактуальне минуле), виявляється в таких конструкціях, де відсутнє відносне значення, і тому, на перший погляд, можна було б очікувати появу простого минулого, але такі контексти володіють своєю власною специфікою. Їх особливість полягає в підкресленому протиставленні двох ситуацій – колишньої і теперішньої, звідси й використання в них протиставлень «тоді – тепер» [5, с. 229], у нашому випадку (8) це *вже і тепер*. Завдяки цим часовим показникам давноминулий може співвідноситись у реченні із теперішнім.

5. Функція позначення незавершеної минулої ситуації

Те, що темпоральна зона давноминулого не досягає моменту мовлення, зумовлює ще одну функцію цієї часової форми – позначення започаткованої ситуації, яка завершилась не внаслідок своєї вичерпаності, а в результаті виникнення іншої ситуації, що перервала дію або стан, позначені формами досліджуваної грамеми. У зарубіжних типологічних дослідженнях плюсквамперфекта така функція відома під назвою *framepast*.

Характерно те, що в прикладах типу (9), (10) у формі давноминулого переважно вживаються фазові або модальні дієслова у складі дієслівних присудків. Такі речення нагадують російські конструкції з часткою *было*: *Хотел было идти, да испугался; Начал было петь, но перестал* [10, с. 663]. Семантика давноминулого з часткою *було* привертала увагу багатьох дослідників. В.О. Плунгян вважає, що найбільш повний опис її семантичних і синтаксичних властивостей міститься в працях І.Шошитайшвілі. Відповідно до них, конструкції з *було* мають загальне значення порушення нормального протікання дії, яке реалізується в трьох основних різновидах: 1) перервана спроба; 2) анульований результат; 3) нереалізований намір: вибір певної інтерпретації залежить від аспектуальних характеристик дієслова [7, с. 71]. У романі Л. Костенко реалізується значення перерваної спроби (9) та нереалізованого наміру (10).

9) *Ми з дружиною стояли на балконі, вона, сміючись, цитувала, як чорт підкрався до місяця і вже простягнув було руку схопити, але відсмикнув, посмоктав обпечений палець, дригнув ногою і заскочив з іншого боку.*

10) *Захворів Арафат, лікують в Парижі. Хотіли було судити Піночета, але у нього вже помірно слабоумство.*

Виходячи із проаналізованого фактичного матеріалу роману Ліни Костенко, можна зробити висновки, що давноминулий час в українській мові є поліфункціональною граемою, оскільки десять текстових прикладів виступають у п'яти різних функціях (ретроспективної актуалізації, позначення нового тематичного блоку, контрфактичній, актуального в минулому результату дії, незавершеної минулої ситуації). Не в усіх випадках вживання давноминулого часу можна беззастережно визначити, яке саме значення представлене (відмінності, на нашу думку, полягають в ускладненні або неможливості виявити точку відліку та від аспектуальних характеристик дієслова). Домінуючими функціями давноминулого часу у тексті роману Ліни Костенко «Записки українського самашедшого» виявились: функція ретроспективної актуалізації, контрфактична та функція позначення незавершеної минулої ситуації.

Література:

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – Изд. 2-ое, стереотип. – М. : «Сов. Энциклопедия», 1969. – 608 с.
2. Крижанівська О. Давноминулий час в українській мові : статус, особливості функціонування / О. Крижанівська // Наукові записки. – Випуск 80. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. К. Винниченка. – Кіровоград : КДПУ, – 2008. – С. 144–149.
3. Панова Ю. Н. Ирреалис в персидском языке: прошедшее время + / Ю. Н. Панова // *Irrealis and Irreality* / Y. A. Lander, V. A. Plungian, A. Y. Urmanchieva (eds.). – Moscow : Gnosis, 2004. – pp. 330–352.
4. Перехвальская Е. Ретроспективный сдвиг в удэгейском языке (к вопросу о сложных глагольных формах). Доступно на : <https://www.academia.edu/6925945>
5. Петрухин П. В. К вопросу о дискурсивных функциях древнерусского книжного плюсквамперфекта (на материале Киевской и Галицко-Волынской летописей) / П. В. Петрухин // Исследования по теории грамматики. Вып. 4: Грамматические категории в дискурсе. / Ред. В. А. Плуноян (отв. ред.), В. Ю. Гусев, А. Ю. Урманчиева. – М. : Гнозис, 2008. – С. 213–241.
6. Петрухин П. В. «Русский плюсквамперфект» в типологической перспективе / П. В. Петрухин, Д. В. Сичинава // Вереница литер. К 60-летию В. М. Живова. – Москва : Языки славянской культуры, 2006. – С. 193–214.
7. Плуноян В. А. Антирезультатив: до и после результата / В. А. Плуноян // Исследования по теории грамматики, вып. 1: Глагольные категории / Плуноян В. А. (ред.). – Москва : Русские словари, 2001. – С. 50–88;
8. Плуноян В. А. О контрафактических значениях плюсквамперфекта / В. А. Плуноян // *Irrealis and Irreality* / Y. A. Lander, V. A. Plungian, A. Y. Urmanchieva (eds.). – Moscow : Gnosis, 2004. – pp. 273–291;
9. Плуноян В. А. Плюсквамперфект и показатели «ретроспективного сдвига» / В. А. Плуноян // Язык. Африка. Фульбе : Сборник статей в честь А. И. Коваль / Выдрин В. Ф., Кибрик А. А. (ред.). – СПб. : Европейский дом, 1998. – С. 106–115;
10. Попович Л. Граматичні та семантичні функції плюсквамперфекта в сучасній українській мові / Л. Попович // Акцентологія. Етимологія. Семантика. До 75-річчя В.Г. Скляренка / гол. редкол.: Г. П. Півторак ; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні. – К. : Наукова думка, 2012. – С. 653–672.
11. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1971. – 315 с.
12. Fleischman S. Temporal distance: a basic linguistic metaphor // *Studies in Language*. – 1989. – № 13 (1). – pp.1–50.

Список джерел ілюстративного матеріалу:

13. Костенко Л. Записки українського самашедшого [Текст] / Л. Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2014. – 416 с. – (Перлина сучасної літератури).
14. <http://dt.ua/POLITICS/>